

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Qudratov Namoz Tojimurodovich ¹

¹ O'zbekiston - Finlandiya pedagogika instituti magistranti

BUXORO AMIRLIGIDA SURXON VOHASI BEKLIKLARI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buxoro amirligi tarkibida Surxon vohasi beklilari tarixi, ijtimoiy iqtisodiy hayoti hamda amirlikdagi tutgan o'zni va Buxoro amirligi tarkibidagi boshqa beklilklar bilan aloqalari haqida. Sherabod, Boysun, Denov, Yurchi, Termiz beklilklari hamda shu beklilklar tarkibiga kirgan hududlar va Surxondaryo hududiga kiruvchi Dashnobod, Saraosiyoy va Sarijyo'ylar amlolklilari Xisor beklilgi tarkibiga kirganligiga haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi beklilklari, Surxon vohasi beklilklari, Denov, Boysun, Sherabod, Termiz, Yurchi beklilklari.

O'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutuvchi Buxoro amirligi tarixi bugungi kunga qadar bir qancha tarixchi olimlar tomonidan o'rganilgan. Shu bilan birga mazkur tadqiqotlarda amirlikning ma'muriy-hududiy tuzilishi haqida ma'lum bir fikr-mulohazalar bayon qilingan. Buxoro amirligi 27 ta beklilikka bo'lingan edi. Beklar shaxsan amir tomonidan tayinlanar va lavozimidan bo'shatilar edi. Beklar huzurida ularning qarindoshlari yoki yaqin kishilaridan tayinlangan ulkan amaldorlar guruhi bo'lgan. Barcha sohalaridagi amaldorlar beklar va amirlilgning oliy amaldorlari safi ularning o'g'illaridan, ko'pincha aslzoda beklar va xonlarning xonzoda deb nomlanuvchi tabaqasidan to'ldirililar edi.

XIX asr oxirida Buxoro amirligi aholisi 2 million kishi atrofida bo'lgan. Uning tarkibiga Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo vohasi va hozirgi Tojikiston hududining ayrim viloyatlari, hozirgi Turkmanistonning Murg'obgacha bo'lgan bir qismi kirar edi. Shahar va qishloqdagi aholining ko'pchilik qismida o'zbeklar, tog' va tog'oldi joylarida tojiklar yashar, Marvning janubiy hududlarida turkmanlar, shimoliy va sharqiy yerlarda

qozoq va qirg'izlar yashar edi. Shu jumladan hozirgi Surxondaryo hududida ham bir nechta beklklar mavzud bo'lgan. XVIII asr oxiridan XIX asr o'rtalariga qadar Surxon vohasida Sherobod, Boysun, Denov mavjud bo'lgan. Bu davrda Sherobod bekligidagi amlolliklar quydagicha taqsimlangan: Tallashqon, Saidobod, Salovat, Jarqo'rg'on, Sherobod SHahri atrofidagi aholi yashaydigan maskanlari va Tallimaron hududlari kirgan. Bosun bekligi tarkibiga: Boysun, Yaumchi, Rabod, Darband, Sayrob, Xatak, Zarabog, Pashxurd, Buzravot, Kakaydi amlolliklaridan iborat bo'lgan.

Denov bekligi: Sina, Pustindara, Xadrasha, Do'rmon, Gardiq'o'rg'on amlolliklardan iborat. Beklar ma'muriy tuzilishni quyidagicha boshqargan. Bek, beklk yoki viloyatlar ijrochisi, Bekni dasturxonchi-iqtisodchisi, 2 ta zakotchi, soliq xizmatchilari, biri bek saroyida rezident, ikkinchisi esa aylanib yuruvchi. Navkar bajaruvchi va mirshab xizmatchisi jumladan tunda navbatchilik qiluvchi. Dorug'a-hosil yig'ish va soliq to'plash choralari bajaruvchi. Suv bilan bog'liq ishlar esa mirobga taalluqli xodim. Amlakdorlar-mirob yoki oqsoqol tomonidan boshqarilgan¹.

Yurchi bekligi amlolliklari: Sangardak, Pashor, Chambuloq va Yurchi shahrini o'z ichiga olgan. Surxondaryo hududiga kiruvchi Dashnobod, Saraosiyo va Sarijo'y amlolliklari Xisor bekligi tarkibiga kirgandir. Ba'zi rus manbalarida keltirilishicha Surxon vohasining bir qismi Xisor vohasi tarkibiga kirganligi hamda u umumiy nom bilan Xisor vohasi deb yuritilganligi aytiladi. N.Mayevning ma'lumotlariga ko'ra Xisor vohasida 7 ta beklkka bo'lingan deb aytib o'tadi ular quydagilar:

1. Sherobod bekligi
2. Boysun bekligi
3. Denov bekligi
4. Yurchi bekligi
5. Qo'rg'ontepa bekligi
6. Xisor bekligi
7. Qabodiyon bekligi

Bu beklklardan tashqari Darband, Sarijo'y, Fayzobod amlolliklari ham mavzud hududlarga amaldorlarni shaxsan amrni o'zi tayinlagan hamda viloyatlarning qozi va raislarini ham o'zi tayinlagan deb ma'lumot keltirib o'tadi. N.Mayev o'zining "Buxoro xonligi ocherklari" kitobida bu haqida to'xtalib o'tgan. Surxon vohasi amirlikda o'z nufuziga ega va o'rniga ega bo'lgan hudud hisoblangan, ijtimoiy-iqtisodiy hayotida ham muhim ro'l o'ynagan. Mirzo Salimbekning "Tarixi Salimiy" asari XIX asr oxiri XX asr boshlarida Surxon vohasida kechgan tarixiy voqiyalarini yoritishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi, asarda muallif o'zi qatnashgan voqealarni bayon etgan. Unda Sherobod bekligi va qo'shni hududlarning siyosiy, iqtisodiy xayotiga doir ma'lumotlar berilgan.

Tadqiqotchi E.Musurmonovning fikriga ko'ra, Boysun bekligidagi Rabod, Zarabog', Kakaydi, Xatak, Bo'zrabod, Sayrob amlolliklari xususida bu davr adabiyotlarida ma'lumotlar uchramaydi, shu bois, ular haqida biror fikr aytish qiyin. Aslida XIX asr oxiri-XX asr boshlarida bu amlolliklar saqlanib qolgan bo'lishi kerak, nima uchun deganda Boysun bekligi hududining kattaligi jihatidan vohada yetakchi o'rinda turgan. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, Sherobod bekligidagi bir necha amlolliklar mavjud bo'lgan:

¹ Турсунов С. Турдиев Т. Денов. – Б. 171.

Talashqon, Saidobod, Tallimaron, Gilambob, Jarqo'rg'on, Solihobod, hamda Sherobod shahri bo'lib, u alohida boshqaruv tizimiga ega bo'lgan

Sarijo'y bekligi ma'lum muddat faoliyat ko'rsatib, keyin- chalik beklilik maqomini saqlab qololmagan. Manbalarga tayan- gan holda aniqroq aytadigan bo'lsak, u 1887 yilga qadar beklilik maqomiga ega bo'lib, Sarijo'y, Sariosiyo va Denov bekligining O'rtaqo'ri, Pashor, Chambulok va Yurchi amlokliklari uning tarkibida bo'lgan. 1887 yildan so'ng beklilik tugatilib, Sarijo'y va Sariosiyo amlokliklari Hisor bekligi tarkibiga, qolganlari esa yana Denov bekligi tasarrufiga o'tkazilgan. Vohaga ruslar kirib kelganidan so'ng Sherobod bekligi tarkibida yangi boshqaruv tizimi joriy kilingan. Termiz ikki qismdan iborat bo'lib, uning xarbiy garnizon joylashgan sharqiy qismi qal'a bilan o'rab olingan. Shaharning bu qismida hokimiyat garnizon boshlig'ining qo'lida bo'lib, shu hudud aholisi ham unga bo'ysunardi. Termizning janubiy qismi Pattakesar qishlog'i deb atalgan, undagi mahalliy aholi Buxoro amirining qonunlariga amal kilib, amir tomonidan tayinlangan beklarga bo'ysunar, bu yerda yashagan rus fuqarolari (evropalik axoli) esa Rossiya imperiyasi, ya'ni shahar kengashi tomonidan idora kilinardi. Shunday qilib, birgina Termizning o'zida uch xil boshqaruv tizimi mavjud bo'lgan. Bunday murakkab boshqaruv tizimi mahalliy axoliga ham katta kiyinchiliklar tug'dirgan. Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoni bosib olganidan so'ng o'lkaga asta-sekinlik bilan rus fuqarolarini ko'chirib keltirish siyosatini amalga oshira boshladi. Bu esa Buxoro amirligini ham chetlab o'tmagan. Amirlik tarkibiga kirgan Termiz shahriga ham, boshqa shaharlarda bo'lgani kabi, rus fuqarolari ko'chirib kelina boshlandi.

Amirlik ijtimoiy hayoti va soliq siyosati jarayonlari Surxon vohasi ijtimoiy hayotida aks etgan Buxoro amirligida 50 ga yaqin soliq va to'lovlar joriy etilgan bo'lib, aholi bularni to'lashga majbur edi. Bu soliq va to'lovlar Sherobod, Denov, Boysun singari Sharqiy Buxoro bekliliklaridan ham yigib olingan. Zakot yig'uvchining hisobotiga ko'ra, Buxoro amirligida bir yilda bekliliklardan quyidagi mikdorda: Hisor bekligidan 270 ming, Ko'lob bekligidan 70 ming, G'uzordan 140 ming, Denovdan 75 ming Karkidan 38 ming Shahrisabzdan 135 ming, Sheroboddan 100 ming, Sariosiyodan 165 ming tanga zakot yig'ib olingan.

1904 yilga qadar Sharqiy Buxoroda zakotning miqdori tartibga solinmagan edi. 1904 yilga kelib zakotning miqdori quyidagicha qilib belgilandi: 5 ta yuk tashuvchi tuya xisobidan 1 ta qo'y, 40 ta qo'y yoki echkidan 1 ta qo'y yoki echki. Qo'y yoki echkining soni 100 tagacha bo'lsa zakotning miqdori o'zgarmagan. 101 tadan 201 tagacha bo'lgan qo'y yoki echkidan 2 bosh, undan ko'p bo'lsa har 100 tasidan 1 bosh qo'y yoki echki olingan. Bundan tashqari, chorvaning ikkinchi yilgi ko'payishi qam hisobga olingan va qo'shimcha zakot olingan. Zakotni savdogarlar va chorvadorlar to'lashgan. Amirlikda tashqaridan olib kirilayotgan yoki chikarilayotgan, bir beklilikdan boshqa beklikka olib o'tilayotgan mahsulot mikdoriga qarab u 2,5% mikdorida belgilangan. Sharqiy Buxoroda esa bozorga kirishda va chiqishda, Hisorda esa yerni va mulkni sotish va sotib olishda ham zakot solig'i olingan.

Shu yillarda Sherobod viloyati fuqarolaridan ta'muli -qadim bo'yicha bahorgi ekini qadimdan hosilning 1/5 kiem, kuzgi ekinlardan 1/4 qism xiroj soligi, boglardan 13 tanga, beda ekinidan 6 tanga, sabzavotdan esa 12 tanga tanob soligi olingan. Xiroj bilan bir vaqtda soliq yiguvchilar foydasiga bir kancha soliqlar olingan: kafsana, doruga, mushrifona. sagubordori, kotibona, muhrono, somon puli va boshqalar. Sherobod viloyatida XIX asrning 90 yillarida solik yiguvchilar 5 g'alvir (1 pudga yaqin g'allani sig'diruvchi idish) g'alla

miqdorida kafsani solig'ini to'lashni talab qilganlar. Bu viloyatda an'anaga ko'ra kafsani solig'i to'lash kerak emas edi².

Mansabdor shaxslar ko'pincha boylik orttirish maqsadida mansablaridan foydalanib, belgilangan miqdordan ikki barobar ko'p soliq yigib olishgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Denov, Sherobod, Boysun, Hisor, Qabodiyon va boshqa beklklarda bunday voqealarni ko'plab uchratish mumkin edi. Masalan, Sherobod beklklida an'anaga ko'ra kafsani soligi joriy etilmagan edi. Lekin shunga qaramay uni yig'ib olishgan.

Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati

1. Турсунов С., Турдиев Т. Денов. –Тошкент: Фан, 2009.
2. Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). - Т: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008.
3. Турсунов С, Рашидов Қ. Бойсун тарихи. Akademnashr, 2011 йил.
4. Қаямов А. Шеробод воҳаси аҳолисининг этник таркиби (XIX-XX аср бошлари) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1996. № 3.
5. Турсунов С. Шерободликлар. - Т: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.

² Очилдиев Ф. Сурхон воҳаси бекликларидаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). - Т: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008. – Б.80.